

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Geliş Tarihi:** 29.07.2022**Kabul Tarihi:** 25.12.2022**Article Type:** Research article**Submitted:** 29.07.2022**Accepted:** 25.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1149888>

Ömer EROĞLU¹Mustafa KAYA²

HURMAL ULU CAMİ MİNARESİ

Öz: Hurmal, günümüzde Irak Cumhuriyeti'ne bağlı Federal bir yapının ilçesi olup, ülkenin kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Geçmiş medeniyetlerin ve dönemlerin canlı malzeme kalıntıları olarak tanımlanan tarihi anıtlar ve arkeolojik değerler tarihi ve turistik öneme sahiptir. Bu alanlar aynı zamanda tarihi ve turistik yerleşimleri de taşımaktadır. Kültürel gelişim tarihi ve kültürel kaynaklara bağlıdır. Hurmal ilçesi, kültürel kapsamda ele alınması gereken ve değerler açısından çok zengin tarihi ve kültürel değerlere sahip ilçelerden birisidir. Hurmal, medeniyetlerin doğduğu, yaşadığı ve kültürel mirasları barındıran ilçelerden biridir. Geleneksel mimaride kullanılan yapı malzemeleri açısından tarih ve arkeoloji değere sahiptir. Maddi kültürel birikimler günümüze kadar oldukça zengin kalmıştır. Buna bağlı olarak bölgede, Türk İşlâm mimarisi altın çağını; Selçuklu, Atabek ve Osmanlılar döneminde yaşamış, ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze kadar ulaşabilen Hurmal Ulu Cami Minaresi form, süsleme ve malzeme açısından farklı özelliklere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Hurmal, Irak, Atabek, Minare, Türk-İşlam Sanatı, Kültürel Miras.

KHURMAL GREAT MOSQUE MİNARET

Abstract: The region of Khurmal, nowadays linked in a federal structure to the Republic of Iraq, is situated in the north of the country. The remains from the previous civilizations and eras such as the historical monuments and the archeological structures, have an historical and touristic importance. The cultural development is related to the historical and cultural resources. The region of Khurmal is one of the regions that should be considered in a cultural context and that possesses powerful values from an historical and cultural point of view. Khurmal, where the civilizations were born and evolved, is one of the regions which contains those cultural heritages. The

¹ Dr., erogluomer0707@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3840-1286>

² Dr., kymustaf@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3340-5253>

construction materials in most of the traditional buildings have a historical and archeological value. The material cultural assets have stayed up to this day very rich and important. Numerous Turkish period structuring takes place in the region, which has gone through a long historical process under Turkish rule. In the light of this, the golden age of Turkish-Islamic architecture in Khormal; He lived in the Seljuk, Atabek and Ottoman times, but most of these works have not survived. However, the Khormal Great Mosque Minaret which has survived until today, has different features in terms of form, decoration and material This research included the cultural analysis of the Turkish structures that have an important status for the region with their strategic location and general information about the geography and history of the Khormal region. Apart from shedding light on the Turkish structures, it is important to show that the Khormal region carries the traces of a classical Turkish city.

Keywords: Khormal, Iraq, Atabek, Minarets, Turkish-Islamic Art, Cultural Heritage

GİRİŞ

İslam kentleri ve dini mimarisinin simgesi olan minare, ibadet yapısı cami ve mescitlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Türk ve İslam sanatında önemli gelişim çizgisi kateden minare, kent boyutunda niteliksel ve niceliksel ifade bulmuş, simgesel anlamı ile Osmanlı mimarlığında estetik değer kazanmıştır. Minare kelimesi köken itibarıyla "ışık veya ateş çıkan / "ateş kulesi", "görünen yer" manasında Arapça'daki "manar", "manare", "menâre" kelimesinden gelmektedir³. Bazı coğrafyalarda ise, aynı anlamı ifade eden mi'zene (ezan okunan yer) olarak da kullanılmaktadır. İslam mimarisinin sembollerinden biri olan minarelerin esas kökeninin; Babil'deki zigguratları, Orta Asya ve İran'daki haberleşme (ateş) ve işaret kulelerine, Suriye'deki kilise çan kuleleri ve gözetleme kulelerine, Akdeniz coğrafyasındaki deniz fenerlerine ya da doğudaki Hint zafer âbidelerinden esinlenilmiş olabileceği düşünülmektedir⁴.

Hız. Muhammed, Medine'ye ilk geldiği zamanlarda, İbn Hişam'a göre cemaati ibadete çağırarak için henüz minare unsuru yoktu. Hız. Muhammed'in, bölgedeki Yahudilerin boru sesi ve Hıristiyanların kilise çanlarını işitmesi üzerine, Bilal-i Habeşi'yi görevlendirerek bölgede en yüksek evin damından ibadete çağrı olan ezanı okuttuğu bilinmektedir⁵. Hız. Muhammed döneminde, Mescid-i Nebevi'nin kible yönünde, İslam'ın ilk müezzini Bilal-i Habeşi'nin ezan okumak için, üstüne iple tırmanarak çıktığı "üstüvane" yani silindir

³ Gündüz, F. (2005). Minare, *İslam Ansiklopedisi*, cilt.30, İstanbul, s.98.

⁴ Peterson, A. (1996). "Minaret", *Dictionary of Islamic Architecture*, (ss.187-190), USA, S.188; Söylemezoğlu, K. (1954). *İslam Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri*, İstanbul, S.53; Gündüz, Minare, S.98.

⁵ Yurttaş, H, Gökler, B. (2020). "Bir Minare İki Usta", *Doğu Esintileri Dergisi*, sayı: 13, s.117

olarak ifade edilen özel bir yer bulunmaktaydı. Minarenin ilk prototipi sayılabilecek olan bu yerin haricinde, erken İslam döneminde Mescid-i Nebevi'nin çevresinde bazı yüksek yerlerin ezan okunmak için kullanıldığı da bilinmektedir. İslam'ın erken döneminde henüz form özelliği kazanmayan minare, cami kompozisyonu içerisinde ilk kez Emevi Halifesi I. Muaviye'nin Mısır Valisi Mesmele b. Muhalled'dir. Ayrıca, Mesleme, Mısır fatihi Amr b. Âs'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. Âs Cami'sini tamamlatırken caminin köşe noktalarına birer minare diktirdiği bilinmektedir⁶. Türk-İslam coğrafyasında, döneme ve yörelerin üslup özelliklerine bağlı olarak farklılıklar gösteren minareler, asıl gelişimini ise Osmanlı döneminde bulmuştur. Osmanlı sanatında, erken dönemden (14. yüzyıl) başlayarak, Geç Osmanlı dönemine (20.yy) kadar, minareler dönemin üslup etkilerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Başkent ve çevresinde, belirlenen tasarımlara bağlı kalınırken, taşralarda çok bileşenli uygulama ve farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Türk ve İslam coğrafyasında; çeşitli tipoloji, cephe düzeni, süsleme ve malzeme özellikleri ile zengin kompozisyon çizgisine ulaşan minareler, yapıldıkları dönemin ve ait olduğu kültürün sanat kimliğini yansıtmaktadır. Bu mimari eleman, aynı zamanda camilerde olduğu üzere onu yaptıran; halife, sultan, emir, vezir ve sultanın siyasi gücü ve cömertliğini de ifade eden simgesel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Minareler, camilerin yanlarındaki uzun, silindirik yapılardır ve genellikle cami ile organik bağlantıları bulunmaktadır. Minarelerin asıl amaçları müezzinlere ezan okumaları için yüksek bir platform sağlamaktır. Bu yüzden genellikle camiden yüksek oldukları kolaylıkla gözlenebilir. Aynı zamanda cami ile fiziksel bağlantısı olduğunda camide bir havalandırma etkisi olduğu da söylenebilir⁷.

Minare, tipolojik özelliklerine bakıldığında; temel, pabuç, gövde, şerefe, kürsü, külah, petek ve âlem kısımlarından oluşmaktadır. Minare camiye ayrı ya da bitişik, çokgen prizma, silindirik ve kübik biçiminde olabilmektedir. Camilerin en karakteristik unsurunu teşkil eden minarelere bazen medrese, türbe ve

⁶ Gündüz, Minare, S.98.

⁷ Uğurlu, M, Günaslan, E, Karaşin, A. (2017). Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi, *Mühendislik Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, s.414.

hankahlarda da rastlanmaktadır. Türkler'in hâkim olduğu coğrafyalardan özellikle İran, Afganistan ve Türkistan'da minare örnekleri görülmektedir. Bu yerlerdeki minare formları; genellikle kaideden yukarıya kademeli olarak daralan silindirik veya çokgen gövdelere sahiptir. Gövde ile bütünleşen kaideler, bazen çokgen veya kare formlarda olup, tuğla işçilikleri ile temele bağlanırlar⁸.

Gazneli, Karahanlı, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi minareleri, çok zengin tipoloji sunarlar. İran'da tuğla işçiliği ile karşımıza çıkan minareler, türbelerle birlikte büyük Selçuklu tuğla işçiliğinin en başarılı örneklerini yansıtmaktadır. İran'da Selçuklulara ait; Damgan (1058), İsfahan (11. yüzyıl), Save (1117), Gülpayegan minaresi (1118) ve Özbekistan'da Karahanlı dönemi eseri Vabkent minaresi (1197-98) (Şekil 14) tuğla işçilikli minarelerin başarılı örnekleri sayılmaktadır⁹.

Bu çalışmada, tipoloji ve mimari üslup özelliği ile Atebegler dönemi eseri olduğu anlaşılan fakat onarımlarla son şeklini 16. yüzyıl Osmanlı döneminde kazanan, Hurmal Ulu Camii minaresi, sanat tarihi disiplini çerçevesinde detaylı olarak incelenecektir. Ayrıca, söz konusu minare hakkında literatürde konu ile ilgili detaylı bilgiye rastlanılmaması, bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Türk ve İslam sanatı açısından öneme sahip, Hurmal Camii Minaresi sanat tarihi disiplini ile detaylıca incelenerek, yakın coğrafyadaki benzer minare örnekleri ile etkileşim bağlamında karşılaştırması yapılacaktır. Bu çalışma, söz konusu yapının belgelenmesi, bu konu kapsamındaki çalışmalara veri sağlaması ve bilim camiasına tanıtımını hedeflemektedir.

Hurmali'nin Coğrafi Konumu ve Genel Tarihçesi

Hurmali, günümüzde Irak ile İran sınırı arasında yer almak ile birlikte Irak'ın Halepçe İli'ne bağlı bir kasabadır. Kuzey'de Penjvin, Batı'da İran, güneybatı'da Byara, güneydoğu'da Şirvan ve doğu'da ise Şehrizar ile komşudur. Hurmal'ın, bağlı olduğu ilçeye uzaklığı 12 km, Süleymaniye'ye olan uzaklığı ise yaklaşık

⁸ Gündüz, Minare, S.98.

⁹ Bkz. Denknbant, A. (2010). Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 34; Bilici, K. (2009). *Sanat Tarihi Anadolu-Öncesi Türk Kültür ve Sanatı İslâm Kültür Dünyasına Geçiş ve Türkler*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, 2009, Ankara, 2-10.

79 km'dir¹⁰. Deniz seviyesinden 576 m yükseklikte yer almaktadır. (Harita.1); Günümüzde Hurmal Şeklinde telaffuz edilen bölgenin adından, eskiden Gl Amber, Glmar, Hulmar ve Gleambar olarak bahsedilmekteydi¹¹.

Harita.1. Hurmal İlçesi haritası (Erişim: <https://ar.wikipedia.org>. Erişim 21/06/2022)

Hurmal, Irak'ın tarihsel ve kültürel açısından ön plana çıkan önemli ilçelerden biri konumundadır (Şekil.1). Çok eski bir geçmiŐe sahip ve tarihsel Mezopotamya'nın önemli kültür coğrafyası sınırları içerisinde yer alan Hurmal'da, sırasıyla; Medler, Luviler, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular (Irak), Atabekler ve Osmanlı dönemine kadar, kesintisiz tarihsel sürecin izleri grlmektedir.

Bölge ve evresi, Kanuni Sultan Süleymaniye'in Safeviler'e karŐı yapmıŐ olduğu Irakeyn Seferi (Irak-ı Arab) sonrasında Osmanlıların hkimiyetine gemiŐtir¹². Yaklaşık 500 yıl Osmanlı idaresinde yönetilen bölgede çok sayıda Türk ve İslam eserleri ortaya konulmuŐtur. Bu süre zarfı sonrasında, Osmanlıların yenilgisi ile sonuçlanan I. Dünya SavaŐı sonrasında, bölge kısa

¹⁰ mer, A. A. (1998). Kuzey Irak Coğrafyası, Erbil, s.54; Zalami M. H. (2008). Hurmal İlçesinin Antropoloji AraŐtırması, Erbil, s.272

¹¹ Zalami, Hurmal, s.273

¹² Emecen, F. (1999). Irakeyn Seferi, *İslam Ansiklopedisi*, cilt.19, İstanbul, s.116-117.

sürekli olarak İngilizlerin eline geçmiştir. Hurmal, 1932 yılından günümüze kadar yeni kurulan Irak Hükümeti'nin yönetimi tarafından idare edilmektedir¹³.

Şekil.1. Hurmal İlçesi'nin Genel Görünümü

Hurmali Ulu Cami

Yapı, Hurmal İlçesi'nin merkezinde yer almaktadır. 16. yüzyıl yarısı Osmanlı döneminde aktif olarak kullanıldığı bilinen yapı, günümüze yakın tarihlerde tümüyle yıkıldığı anlaşılmaktadır. Mevcut durumda, kitabesi olmayan yapının, ilk inşasının İslam'ın erken fetih dönemine kadar dayandırılabilceği görüşü hâkimdir. Ayrıca, Emevi ve Abbasi dönemlerinde restorasyon süreci geçirdiği ve bazı kaynaklarda Atabegler döneminde inşa olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bir diğer bilgi ise, caminin bölgedeki yerel beyliklerden biri olan Babani Beyliği'nden Selim Bey tarafından yaptırıldığı ve Osmanlı döneminde Yavuz Sultan Selim'in bölgeye yaptığı sefer sürecinde onarıldığı bilgisi mevcuttur¹⁴ (Şekil 2).

¹³ Salih, T. H. (2014). *Hurmali İlçesinin Tarihi Mezar Taşları*, Erbil Selahattin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bitirme Tezi), Erbil, s.1.

¹⁴ Dilşat, M. (2003). *Gülenberin Dünü Hurmalın Bugünü*, Süleymaniye, s.32; İsmail, A. (2014). *Kuzey Iraktaki Osmanlı Eserleri*, Kahire Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahire, s.1

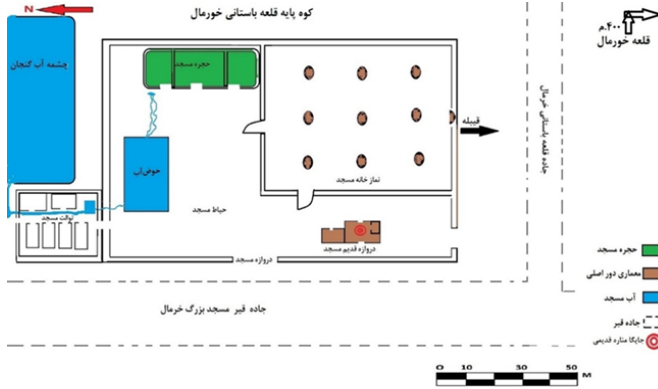

şekil 2. Hurmal Ulu Camisi

Hurmal Ulu Cami, günümüzde yıkık durumdadır. Yapının, yıkılmadan önce çıkarılan mimari rölöve çizimi mevcuttur. Bu çizimde, kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı cami, 25 x 30 m dış ölçülerindedir (şekil.3) Harim meknı, kible duvarına dik üçer sıra sahnıla derinlemesine dikdörtgen plan sergilemektedir. Sahnıları, er sıradan toplam dokuz taşıyıcı belirlemektedir. Mevcut planda, harim meknına giriş, kuzey cephe ekseninde ve kuzeybatı köşeye yakın duvara açılan kapılardan sağlanmaktaydı. Kible duvarı ortasında, cepheden dışa taşıntı yapmayan yarım daire planlı mihrap nişi mevcuttur (Plan.1).

şekil 3: Caminin avlusu

Plan.1. Hurmal Ulu Cami'nin yıkılmadan önce gerçekleştirilen Planı (Jengi Zırar Kurda, 2021).

Hurmali Ulu Cami Minaresi

Tarihçesi

Hurmali İlçesi'nin kuzeydoğusunda ve Hurmal kalesinin kuzeybatısında yer almaktadır (Şekil.4). İlk zamanlarda halk arasında cami minaresi olarak adlandırılırken, son zamanlarda Hurmal Ulu Cami minaresi olarak ön plana çıkmaktadır¹⁵.

Yapının, günümüzde herhangi bir kitabesine ulaşamamıştır. Kitabesinin eksikliği, cami ve minaresinin tarihlendirilmesinde de önemli güçlük yaratmaktadır. Yapının tarihlendirilmesi, bölge ve çevresinde, tipolojik ve mimari üslup kritiği yapılarak çözümlenmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra, caminin inşa tarihi hakkında rivayetler sunan veya birkaç kitapta adından bahsedilen kaynaklar mevcuttur. 1941 tarihli Zain Dergisi'nin 639 sayısındaki bir parça şiirde, caminin İslam'ın erken fetih döneminde ya da sahabeler zamanında yapıldığından söz edilmektedir¹⁶

Aynı görüşü, Emin Nakşibendi'nin Şehrizar ve Şehrizarler isimli kitapları da desteklemektedir. Yine, Cemal Baban'ın şehir adları adlı kitabında, söz konusu yapının Selim Paşa Babani tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir¹⁷. Bu bağlamda, çeşitli rivayetlerde ilk inşası erken İslam dönemlerine tarihlendirilen

¹⁵ Tarihçi. (1998). "Hurmali İlçesinin Tarihi Eserleri", *Hazarmerd Dergisi*, sayı.6, Süleymaniye, s.135.

¹⁶ Muhammed. M. A. (1985). "Nadir Belgeler", *Kavran Dergisi*, Sayı.34, Süleymaniye, S.147.

¹⁷ Baban, C. (1989). *Şehir Adları*, Bağdat, S.5

yapının tarihlendirilmesinde net bilgiye ulaşılamamıştır. Yapı, mevcut mimari üslup analizine göre tarihlendirilecektir.

16. yüzyıl Osmanlı döneminde, onarıma tabi tutulduğu bilinen yapının¹⁸, daha önceki süreçlerde mevcut olduğu ve bölgedeki yapılarla tipolojik ve üslupsal özelliğine dayanılarak ilk inşasının Atabegler zamanında ve son mimari şeklini ise Osmanlı döneminde kazanmış olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

şekil 4. Hurmal Ulu Cami Minaresi genel görünüm

Plan ve Mimari Özellikleri

Hurmal Ulu Cami minaresi, bağlı olduğu caminin batısında ve bir avlu içerisinde yer almaktadır. Minare, özgün tipoloji, mimari ve malzeme dokusu yansıtmaktadır (şekil.5). Minare, söz konusu yapı grubunu çevreleyen avlu zemininde dikdörtgen prizmatik bir platform üzerinde konumlandırılmıştır. Minare, taban kütesine bağlı olarak; kare prizmatik pabuçluk üzerinde yükselen sekizgen gövde ve tek şerefe üzerinde yarım kubbemsi petek bölümü ile sonlanmaktadır.

¹⁸ Nakşibendi, E. (1983). “şehrizor ve şehrizorler”, Irak Bilgi Dergisi, Sayı.10, Süleymaniye, S.7-8.

Şekil 5. Hürmal Ulu Cami Minaresi

Gövdesinde iç kısmına ışık ve havayı iletmek ve ağırlıkları azaltmak için bazı küçük açıklıklar mevcuttur. Şerefenin üst kısmında ise yuvarlak bir kubbe ile örtülmüş 3.00 m uzunluğunda silindirik bir petek mevcuttur.

Kaide (Pabuçluk)

Kesme taşların geometrik bir biçimde yerleştirilmesi neticesinde minarenin kalın bir kaidesi olmasına neden olmuştur (Şekil. 6). 1988 yılında halk tarafından iç ve dış kısmının alçı ile sıvanması kaidenin mimari özelliklerinin belirlenmemesine neden olmuştur. Kaideye açılan iki dikdörtgen kapı açıklığı ile minareye çıkış sağlanmaktadır. Kaide on taraftan oluşmakta olup, her tarafı 0.90.m'dir (Şekil. 6). Kaidenin genişliği 9.04 m'dir. Uzunluğu ise 0.74.m'dir. Kaidenin doğu tarafında bulunan dikdörtgen bir kapı vesilesi ile minareye çıkılmaktadır. Kapının uzunluğu 1.10.m ve genişliği ise 0.50.m'dir (Şekil. 7).

Şekil 6. Minarenin kaide cephesinden görünümü

Şekil 7. Minareye çıkış kapısı

İç Kısım

Yirmi altı basamaklı spiral bir merdivenden ve yedi küçük açıklardan oluşmaktadır (Şekil 8). Merdiven kırmızı, sarı ve kahve renkli olan tuğlalardan inşa edilmiştir. Tuğlaların uzunlukları 0.07m ve genişlikler ise 0.20 m'dir.

Şekil 8. Minare şerefesine çıkışı sağlayan merdiven basamakları

Spiral formda düzenlenen merdiven basamakları, 0.26 x 0.50 m ebatlarında olup, simetrik işçilik göstermektedir.

Şekil 9. Pencere açıklıkları

Gövde

Minare gövdesi dışta sekizgen içten ise silindirik prizmal formdadır. 8 m yükseklikte dış ölçüye sahip olan gövde, sekiz kenar yüzeyden oluşmaktadır. Sırasıyla gövdenin kenar genişlikleri ilk sırada; 0.87.m, ikinci kenarda; 0.84.m, üçüncü ve dördüncü kenarda; 0.87 m, beşinci ve altıncı kenarda; 0.83.m, yedinci ve sekizinci kenar ise 0.85.m'dir.

Gövde içerisinde, tabandan şerife kısmına kadar, helezonik formda merdiven kuruluşu mevcuttur. Minare, dış cephesinde, 0.22 x 0.28 m ölçüsünde yedi adet

kare kesitli mazgal pencere açıklıkları ile aydınlatılmıştır. Bu açıklıklar, aynı zamanda minare içersine hava akışını da sağlamaktadır (Şekil 9-10).

Şekil 10. Hurmal Ulu Cami Minaresi gövdesi

Şerefe

1,10 m çapta olan Şerefenin alt kısmı belirgin üçgen ögeler şeklinde yapılmış dört sıra mukarnaslarla hareketlendirilmiştir (şekil.11).

Şekil 11. Hurmal Ulu Cami Minaresi Şerefe bölümü

Gövdenin etrafı turkuaz çinilerden yuvarlak şekillerden oluşan dekoratif bir

Şeki 12. Mukarnas ve Çinli Süsleme

Petek

Şerefenin üst kısmında ise yuvarlak bir kubbe ile örtülmüş 3.00 m uzunluğunda silindirik petek mevcuttur (Şekil13).

Şekil 13. Hurmalı Ulu Cami Minaresi petek kısmı

Süsleme Özellikleri

(ATAD)

- 211 -

Hurmali Ulu Cami minaresi, mevcut durumunda sadece gövde ve şerefe altında yer alan, iki farklı malzemedeki süsleme unsurları dışında, son derece yalın bir sanat üslubu anlayışı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Minarede, sekizgen gövde ile şerefenin birleşim noktasında çini süsleme mevcuttur. Bu çiniler, gövdenin her cephesinde enine dikdörtgen çerçeveli panolar içerisine üçer sıra halinde kompoze edilmiştir. Turkuaz çiniler, dairesel formda geometrik desenli olarak tekrar edilmiştir. Geometrik desenli bir başka süsleme ise, taş-tuğla almaşığı ile düzenlenen şerefe altında görülmektedir. Bu noktada, şerefe altı alttan yukarıya doğru kademeli dört sıra halinde daralan zikzak desenli¹⁹ mukarnaslar ile dekore edilmiştir. Mukarnas, süsleme açısından minareye dinamik ve plastik etki katmıştır.

Malzeme ve Teknik

Minarede, pabuçluğun oturtulduğu platformda taş malzeme kullanılmıştır. Minare, dışta tuğla malzeme ile iç kısımda taş-tuğla almaşığı ile inşa edilmiştir. Her iki malzeme dokusunda, bağlayıcı olarak kireç harçlı sıva görülmektedir. Minare gövdesi içerisinde, merdivende basamakları dengeleme ve taş duvar örgüsünün dağılmasını önlemek amacıyla, bir basamak uzunluğunda yer yer ahşap kalaslar görülmektedir. Minarenin, şerefe altı mukarnas dolgusu, tuğlanın geometrik düzende ritmik dizilimi ile belirlenmiştir. Gövde kısmındaki çiniler, turkuaz renkte olup, tuğlalı çini mozaik tekniğindedir. Bu çiniler, tuğla arasında kase formu çanaklara dolgulanmıştır. Bacini olarak adlandırılan bu uygulamaya Anadolu'nun birçok Osmanlı dönemi cami minarelerinde rastlamak mümkündür.

Değerlendirme

Çalışma kapsamında incelenen Hurmalı Ulu Cami minaresi, sekizgen gövde formu ve tek şerefe üzerinde sonlanan yarım kubbeli külah formu ile dikkat çekmektedir. Minareyi ön plana çıkaran özellik, sekizgen gövde ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş olmasıdır. Türk-İslam mimarisinde, sekizgen gövdeli minare formu Türk ve İslam coğrafyasında dönemin sanat zevki ve malzeme özelliklerine bağlı olarak, sıklıkla kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hurmalı Ulu Cami minaresinde uygulanan sekizgen gövde uygulamasına Türk-İslam coğrafyasındaki birçok cami minaresinde rastlanılmaktadır. Yapıyı etkili kılan bir özellik ise, şerefe altı mukarnas uygulamasıdır. Minare, tuğla işçilikli

¹⁹ Zikzak motifi için bkz. Kolay, Emre; Erdoğan, Orçun. Zikzak: "Bir Ortaçağ Motifinin Anadolu Yansımaları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, 2019, 241-256.

mukarnas dolgu açısından Karahanlı dönemi minareleri ile benzeştiği anlaşılmaktadır. Karahanlı dönemi eseri Kalan Minaresi (1127), petek ve şerefe altına dolgulanan zarif mukarnas bezemelere sahiptir. İnan'da tuğla işçiliği ile karşımıza çıkan minareler, türbelerle birlikte büyük Selçuklu tuğla işçiliğinin en başarılı örneklerini yansıtmaktadır. Damgan minaresi (1058), Save minaresi (1117), Gülpayegan Minaresi (1118), Car Menar ve Vabkent Minaresi (1197-98) tuğla işçiliği geleneğini yansıtan erken tarihli minare örnekleri sayılmaktadır. Söz konusu minarelerde, pişmiş tuğla hem yapıım hem süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır²⁰.

İncelenen Hurmal Ulu Camii minaresi, tuğla işçiliği yönüyle Büyük Selçuklu dönemi (11-12. yüzyıl) minare geleneğinde inşa edilmiştir. Anadolu'da, Büyük Selçuklu zamanından kalma Siirt Ulu Camii minaresi (1129) (Şekil 16) ile Artuklu dönemi eseri Harput Ulu Camii minaresi (1156 -1157) tuğla işçiliği ile dikkat çekmektedir.. İlhanlı dönemi eseri kabul edilen Erzurum Çifte Minareli medrese minaresinde, zengin firuze çiniler kullanılmıştır²¹ (Şekil 17).

Anadolu coğrafyasında Türk-İslam mimarisinde, çini kullanımı dönemine ve bölgelere özgü farklı üslup karakteri göstermektedir. Osmanlı döneminde de, Selçuklu ve Beylikler dönemi ile özdeşleşen çini geleneği²², farklı denemelerle önemli gelişmeler katetmiştir. Bu çalışmada incelenen Hurmal Ulu Camii minaresi her ne kadar ilk inşası Atabegler dönemine tarihlendirilse de, mimari ve süsleme özellikleri bakımından Osmanlı döneminin üslup özelliklerini yansıtmaktadır. Minare, form ve süsleme bakımından daha çok Anadolu'nun Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Artuklu dönemi minareleri ile yakın benzerlik içerisindedir.²³ Özellikle Hurmal Ulu Camii minaresinde, şerefe

²⁰ Denknbant, A. (2010). Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

²¹ Ayduşlu, N. "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 2013, 17.2.

²² Öney, G. (1987). İslam Mimarisinde Çini, İzmir; Yetkin Ş. (1986). Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul; Arık, O. ve Arık R. (2007). Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, İstanbul; Bakırer, Ö. (1971). "Anadolu'da 13. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara; Aslanapa, O. (1993). Türk Sanatı, İstanbul; Özkul, Kifayet (2020). "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz". *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cit.6, sayı.13, Kayseri.

²³ Detaylı bilgi için. Bkz. Kılavuz, N. B. (2005). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

altında görölen bacini²⁴, Selçuklu sanatında da görölen çini kakmaların devamı şeklindedir. Firuze renkteki çiniler burada tuğla arasındaki boşluklara kakılmıştır. Benzer uygulamaya, Anadolu'da çok sayıda Osmanlı dönemi camisinde karşılaşmak mümkündür.²⁵

Coğrafi yakınlık ve etkileşim açısından, Hurmal Ulu Cami minaresi günümüzde Irak ve çevresinde bulunan minarelerle yakın benzerlik içerisindedir. Irak'ın başkenti Bağdat'ta Abbasi dönemi eseri (10. yüzyıl) olduğu bilinen fakat Moğollar zamanında son şeklini alan Hulafa Cami ve minaresi (1271)²⁶ (Şekil 17) tuğla işçilikli gövde ve tek şerefe üzerinde yarım kubbeli petek formu yönüyle incelenen yapı ile benzeşmektedir. Hurmal Ulu Cami minaresi, yakın etkileşim çevresindeki Moğol dönemi eseri olduğu anlaşılan minarelerle de benzerlikleri görölmektedir. Irak/Alakoli Camii minaresi (1327) (Şekil 18)²⁷, Ömer El Sühreverdi Türbesi minaresi (1334) ve Mircan Camii ve medrese²⁸ minaresi (1357) gibi yapı örnekleri ile mimari ve malzeme kullanımı açısından benzerlikler içermektedir (Şekil 19, 20). Söz konusu minare örnekleri, Hurmal Ulu Cami ile tipolojik açıdan benzeşmekte olsa da, tuğla işçilikli zengin geometrik ve bitkisel süsleme kompozisyonları yönüyle ayrılmaktadır. Yapı, form ve özellikle kubbemsi petek düzeni açısından, Zengi Dönemi eseri Irak/ Musul Al-Habda Camii (Irak) (12. yy)²⁹ ve Artuklu eseri Mardin Camii kebir (Ulucami) minaresi (1176) ile yakından benzeştiği anlaşılmaktadır (Şekil 21). Bu benzerlikler, yakın çevrede Osmanlı dönemine kadar devam eden mimari gelenek ile açıklanabilir.

²⁴ Minarelerde, cepheyi hareketlendirerek için belirlenen kâse, çanak veya oyuklara çeşitli süsleme unsurları tatbik edilebilmektedir. Bacini uygulamasında, çini ile birlikte renkli taş ve seramikler kakma şeklinde tatbik edilmektedir.

²⁵ Polat, T. ve Orhanlı, O. (2020). Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak" Bacini" Uygulamaları, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35: s.672-701; Turgay, P. (2021). "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Bölgesel Bir Süsleme: Bacini (Şanlıurfa Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme)", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30. 2, s.1117-1145.

²⁶ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁷ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁸ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁹ Kılıç, S. (2011). "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Evliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bildiriler*, 2011, 252-273.

SONUÇ

Hurmali, sahip olduğu stratejik konumu sebebiyle, birçok medeniyetin izlerini taşıyan önemli bir etkileşim sahasında konumlanmıştır. Bölge, Hz. Ömer'in tayin ettiği El-Cezire'nin fatihi İyaz B. Ganem tarafından 633 yılında fethedilmiş ve İslam dini ile tanışmıştır. Bu dine bağlı olarak, bölge ve çevresinde Erken İslam devrinden, Osmanlı dönemi sonlarına kadar süregelen kesintisiz devam eden Türk-İslam süreçlerinde, çeşitli imaar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu eserlerden biri sayılan minareler, yörenin ve bölgenin üslup özelliklerini de yansıtarak mimari gelişmeler katetmiştir.

Kentlere, İslami kimlik kazandıran minareler, Erken İslam devrinde kütleli arayışlar ile şekillenmeye başlarken, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Beylikler ve son olarak Osmanlı döneminde asıl gelişimini tamamlamıştır.

Çalışma kapsamında, ilk inşası Atabekler dönemine tarihlendiği düşünölen ancak son mimari şeklini 16. yy Osmanlı döneminde aldığı anlaşılan Hurmalı Camii, minaresi dışında tamamen yok olmuştur. Minare, yapıdan bağımsız avlu içerisinde değerlendirilmiştir. Böylelikle, sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilmiştir. Hakkında çok bilgi bulunan Hurmalı Camii ve minaresinin, ilk inşaa tarihi hakkında net bilgi sunabilecek herhangi bir kitabe unsuruna rastlanılmamıştır. Minare, günümüzde döneminin özgün; plan, mimari, süsleme ve malzeme dokusunu halen korumaktadır. Bu özelliklerinden dolayı, söz konusu minare, benzer üslupta inşaa edilen Atabekler dönemi minareleri ile yakından benzeşmektedir. Dolayısı ile minare, mimari üslup kritiğinden yola çıkılarak Atabekler döneminde inşaa edilmiş olabileceğini ve son şeklini 16. yüzyıl yarısı Osmanlı döneminde almış olabileceğini düşünmekteyiz.

İncelenen Hurmalı Camii minaresi, Türk ve İslam coğrafyasında dönemin ve bölgenin malzeme-üslup anlayışına uygun olarak şekillenen çok sayıda minareden, sadece bir örneği teşkil etmektedir. Minare, tipoloji ve malzeme kullanımı açısından tercih ve yerel bir uygulama yansıtmaktadır. Minaredeki tuğla işçiliği ve turkuaz çini kullanımını, Büyük ve Anadolu Selçuklu tuğlalı mozaik çini geleneğini sürdürdüğu düşünölmektedir. Bunun dışında,

minarede yer alan çini kakmardan hareketle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı dönemi minarelerinde görülen bacini uygulamaları ile benzerlik içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında, özgün niteliğini koruyan Hurlal Ulu Cami minaresinin, sanat tarihi disiplini çerçevesinde etraflıca irdelenmiş ve tanıtımı yapılmıştır. Sonuç olarak Hurlal Ulu Cami minaresinin, Türk-İslam sanatındaki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmış ve bölgede günden güne yok olmaya başlayan kültür abidelerinden birisi de bu çalışma kapsamında belgelenmiştir.

Şekiller

Şekil 14. Vabkent Minaresi (1198)
<https://www.orientalarchitecture.com>

Şekil 15. Harput Ulu Cami Minaresi (1156-1157)
<https://www.akmb.gov.tr> (Erişim: 27.03.2021)

Şekil 16.
Siirt Ulu Cami Minaresi (1129)
Erişim: <https://upload.wikimedia.org>

Şekil 17.
Erzurum Çifte Minareli Medrese minaresi (13.yy. sonu)
Erişim: <https://www.kulturportali.gov.tr/>

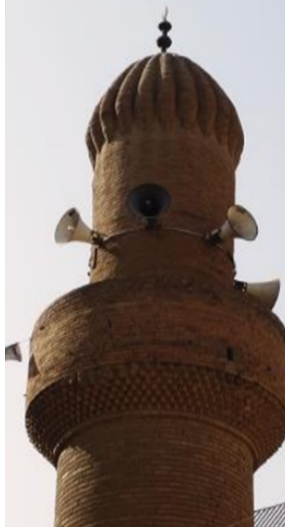
Şekil 18. Bağdat Hulafa Camii minaresi
(1356)

(1271) Erişim: <https://www.alamy.com/stock>

Şekil 19. Bağdat Mirjan Camii minaresi

Erişim: <https://www.prints-online.com/baghdad>

Şekil 20. Irak, Alakoli Camii minaresi (1327)
(S. Hasan ve Yasameen Rasheed)

Şekil 21: Musul Al-Habda Camii (Irak) (12. yy) ve Mardin Camii kebir (Ulucami) minaresi (1176) (S. Kılıç, 2011)

KAYNAKLAR

- Arık, O. ve Arık R. (2007). *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, İstanbul.
- Aslanapa, O. (1993). *Türk Sanatı*, İstanbul.
- Ayduşlu, N. (2013). "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 2013, 17.2.
- Baban, C. (1989). *Şehir Adları*, Bağdat.
- Bakırcı, Ö. (1971). "Anadolu'da 13. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", *Vakıflar Dergisi*, (ss.337-362), Ankara.
- Bilici, K. (2009). *Sanat Tarihi Anadolu-Öncesi Türk Kültür ve Sanatı İslâm Kültür Dünyasına Geçiş ve Türkler*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, 2009, Ankara, 2-10.
- Denkbalant, A. (2010). *Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dilşat, M. (2003). *Gülanberin Dünyü Hurmalın Bugünü*, Süleymaniye.
- Gündüz, F. (2005). "Minare", *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt.30, ss.98-101) İstanbul.

- Muhammed. M. A. (1985). "Nadir Belgeler", Kavran Dergisi, (sayı.34, ss.147-148), Süleymaniye.
- Nakşibendi, E. (1983). "Şehrizor Ve Şehrizorler", Irak Bilgi Dergisi, (sayı.10, , ss.7-8.) Süleymaniye.
- Ömer, A. A. (1998). Kuzey Irak Coğrafyası, Erbil.
- Öney, Gönül (1987). İslam Mimarisinde Çini, İzmir.
- Özkul, Kifayet (2020). "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz". Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (Cit.6, sayı.13, ss.291-318).
- Peterson, A. (1996). "Minaret", *Dictionary of Islamic Architecture*, (ss.187-190), USA.
- Polat, T. ve Orhanlı, O. (2020). Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak "Bacini" Uygulamaları, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35: s.672-701.
- Kılıç, S. (2011). "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Eoliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bildiriler*, 2011, 252-273.
- Kolay, E; Erdoğan, O. (2019). Zikzak: "Bir Ortaçağ Motifinin Anadolu Yansımaları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, 241-256.
- Salih, T. H. (2014). Hurmal İlçesinin Tarihi Mezar Taşları, Erbil Selahattin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bitirme Tezi), Erbil.
- Söylemezoğlu, K. (1954). İslam Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul.
- Shatha H. ve Yasameen R. (2018). "Iraqi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences.
- Tarihçi. (1998). "Hurmali İlçesinin Tarihi Eserleri", *Hazarmerd Dergisi*, sayı.6, Süleymaniye, s.135-141.
- Turgay. P. (2021). "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Bölgesel Bir Süsleme: Bacini (Şanlıurfa Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme)", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30. 2, s.1117-1145
- Uğurlu, M, Günaslan, E,Karaşin, A. (2017). "Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi", *Mühendislik Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, s.414.
- Uysal, O. (1990). "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeleri", *Fakülte Dergisi*, (Cilt.33, Sayı.1, Ankara, ss.505-533).
- İsmail, A. (2014). Kuzey Iraktaki Osmanlı Eserleri, Kahire Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahire.

Yetkin Ő. (1986). Anadolu'da Türk ini Sanatının Gelişmesi, İstanbul.

Yurttaş, H, Gökler, B. (2020)."Bir Minare İki Usta" *Doğu Esintileri Dergisi*, (sayı: 13, s.117).

Zalami M. H. (2008). Hurmal İlçesinin Antropoloji Araştırması, Erbil.